

Максимова А.А.

ӨЛҮМГӨ ЖАНА КӨНҮЛ АЙТУУГА БАЙЛАНЫШТУУ ТЕРГӨӨЛӨР

Максимова А.А.

ЭФВЕМИЗМЫ СВЯЗАННЫЕ СО СМЕРТЬЮ И СОБОЛЕЗНОВАНИЯМИ

А.А. Maksutova

EUPHEMIZMA CONNECTED WITH DEATH AND CONDOLENCES

УДК: 811.22/27.882

Бул макалада кыргыз тилиндеги өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөр каралды. Кыргыз эли өлүмдү мүнөзүнө карата өлдү дебей тергешкен. Курман болду-минтип согуштан өлгөн адамды тергешкен. Каза болду, дүйнөдөн өтүп кетти, дүйнө салды, көз жумду, жан үздү, жан берди, жаны чыкты, жан тапшырды, сапары карыды деп да тергелет. Мүрт кетти, мерт кетти-эч кыйналбай өлгөн адамга карата айтылат. Кайтыш болду, ажырап калдык, ээсине бердик, акка моюн сунду, аманатын алды, ажалы жетти, жаны жай алды.

Негизги сөздөр: өлдү, ажал, курман болду, каза болду, жан үздү.

В этой статье были рассмотрены эвфемизмы связанные со смертью и соболезнованием. Кыргызский народ эвфемизировал смерть в зависимости от его характера. «Курман болду» (погиб) – так говорили о человеке, умершем в бою. «Каза болду (умер), дүйнөдөн өтүп кетти (ушел с этого света), дүйнө салды (покинул), көз жумду (букв. закрыл глаза), жан үздү (душа оборвалась), жан берди (душу отдал), жаны чыкты (душа покинула), жан тапшырды (душу отдал), сапары карыды (прошел свой путь)» все эти слова эвфемизации. «Мүрт кетти, мерт кетти (сразу ушел) – эти слова применялись к тем, кто умер не мучаясь. «Кайтыш болду, ажырап калдык, ээсине бердик, акка моюн сунду, аманатын алды, ажалы жетти, жаны жай алды»

Ключевые слова: умер, смерть, погиб, скончался, прервал жизнь.

In this article I was the euphemisms connected with death and a condolence are considered. The Kyrgyz people euphemized death depending on his character. "has died" – so spoke about the person who has died in fight. "has died", "I have left this light, has left, I have closed eyes, soul has broken, to a shower I have given, soul has left, to a shower I have given, there has passed the way" all these words of an euphemization. "at once I have left" – these words were applied to those who have died without suffering. "has died, lost, funeral.

Key words: died, death, killed, died, interrupted life.

Өлүмгө байланыштуу тергөөлөр адам баласы өлүмдү кандай кабыл алышкан деген суроого барып такалат. Чындыгында, адам адам болуп жаралгандан бери өлүм темасы адам үчүн эң азаптуу да, өтө табышмактуу да маселе бойдон калып келет. Англиялык белгилүү этнограф жана дин тарыхчысы Ж.Ж.Фрээрдин Библиянын христианга чейинки бөлүгү болуп эсептелген байыркы осуят – насаат жөнүндө баяндаган «Фольклор в ветхом завете» аттуу атактуу эмгегине серп сала турган болсок, өлүм кайдан жаралды, адамдын өлө турган болуп жаралышына ким күнөөлүү, адам баласы эмне үчүн өлбөс

болуп жаралбай калган деген сыяктуу суроолор адам баласынын мээсин эзелтен бери эле эзип келатканына күбө болобуз [4, 29-48-бб.]. Эми суроо туулат: эмне үчүн адам баласы жогоркудай суроолорду койгон, дааналап айтканда, коюуга мажбур болгон? Анткени ал өлүмдөн корккон. Өлүм алар үчүн эң коркунучтуу да, табышмактуу да болгон. Арийне, коомдун өнүгүшү менен өлүмгө карата көз караш, мамиле да өзгөргөн, бул – өзүнчө иликтөөнү талап кылган олуттуу маселе, ошондуктан ал жөнүндө сөз кылууну эп көрбөйбүз. Бир гана айтарыбыз – өлүмгө карата мамиле канчалык өзгөрбөсүн, баары бир андан коркуу сезими дайыма сакталып кала берген. Муну биз кыргыз элинин өлүмгө карата көз карашынан да даана байкайбыз.

Кыргыз элинин өлүмгө карата көз карашын ислам динин кабыл алганга чейинки жана кабыл алгандан кийинки деп экиге бөлүп карасак болот. Ал эми ислам дини качан кабыл алынган, качан калктын калың катмарына сиңген – бул да өзүнчө атайын изилдөөнү талап кылган маселе. Эгер жакшылап карай турган болсок, кыргыз эли исламга чейин деле, ислам динин кабыл алгандан кийин деле өлүмдү кандайдыр бир коркунучтуу тунгуюк, эшик-терезеси жок капкараңгы жай, эң негизгиси, бул жарык жашоонун токтошу, жок болушу, эл-журттан, бала-бакырадан биротоло ажыроо катары карагандай көрүнөт. Кыргыз элдик оозеки чыгармаларына баам салып көрсөк, буга толук ынанабыз. Айтылуу акыныбыз Токтогул: «Жаратканы чын болсо, жай-жайына койсочу», - деп мунканса, атактуу манасчы Тыныбек:

Жеңге батпас ак билек,

Жерге кантип батасың?

Жерге жатпас алтын баш,

Көргө кантип жатасың? –

деп бул жарыкчылык менен коштошуп баратканда ачуу арманын төгөт. «Миң күнкү бейиштен бир күнкү жарыкчылык артык» – деген эл макалы да кыргыз элинин өмүр менен өлүмгө кандай мамиле кылгандыгын айкындап турат. Бул жерде өлүмгө байланыштуу көптөгөн философиялык маселелер бар экендигин, бирок аларды бул чакан макалабызда көтөрүп чыгууга мүмкүнчүлүк жоктугун атайы эскерте кетүүбүз керек. Бир гана айтарыбыз: башка элдер сыяктуу эле, кыргыз эли да, өлүмдөн корккон, «өлүм», «өлдү» деген сөздөрдү айткандан заарканган, бүгүнкү күндө да коркпосо да, бул сөздөрдү айтуудан заарканып турарын эч ким тана албайт, муну биз эзелтен бери келаткан ички жана түбөлүк

зааркануу катары кабыл алышыбыз керек. Биз төмөндө мына ушундай коркуунун, ички, түбөлүктүү зааркануусунун жана да башка бирөөнүн көңүлүн оорутуп албоо далалатынын натыйжасында жаралган өлүмгө байланыштуу тергөөлөр жөнүндө бир райондун чегинде кеп кылалы деп турабыз.

Нарын областынын Ат-Башы районунун жергиликтүү тургундарынан жыйналган материалдарга караганда, кыргыз эли өлүмдү мүнөзүнө карата айырмалап тике айтпастан тергегендиги көзгө урунат. Алар, баарыдан мурда, *өлүм сөзүнүн өзүн ажал* деп тергеп айтышкан. Ал эми өлүмдүн мүнөзүнө карай төмөнкүдөй тергешкен: *өлдү дебей, курман болду*-минтип согуштан өлгөн адамды тергешкен. *Каза болду, дүйнөдөн өтүп кетти, дүйнө салды, көз жумду, жан үздү, жан берди, жаны чыкты, жан тапшырды, сапары карыды* деп да тергелет. *Мүрт кетти, мерт кетти* – эч кыйналбай өлгөн адамга карата айтылат. *Кайтыш болду, ажырап калдык, ээсине бердик, акка моюн сунду, аманатын алды, ажалы жетти, жаны жай алды.* Ал эми *шейит кетти* – Ата Мекени үчүн өлгөн адамга жана төрөттөн өлгөн, сууга чөгүп өлгөн адамга карата тергелген. *Жан таслим болду, кырсыктады, киши колдуу болду, навыт болду, бул дүйнө менен кош айтышты, жаннаты болду, бул дүйнөдөн көчтү, каза тапты, үзүлдү, узап кетти, келбес жайга кетти, түбөлүк уйкусун уктады, кырчындай өмүрү кыйылды, жерге бердик, акыркы сапарга узады, жарык дүйнө менен кош айтышты.* *Көзү ачык кетти - деп жаш өлүмдү тергеген. Ак өлүм болду – чарчап калды - учуп кетти - деп наристеге карата айтылган.* Ушул эле өңүттө алганда, аларды шарттуу түрдө төмөнкүдөй бөлүштүрүп кароо жөн.

1. Өлүмдү башка, экинчи бир дүйнөгө кетүү катары кабылдоо: *дүйнөдөн өттү, о дүйнө салды, бул дүйнө менен кош айтышты, бул дүйнөдөн көчтү, келбес жайга кетти, узап кетти ж.б.*

2. Өлүмдү эс алуу, түбөлүк уктоо катары кабылдоо: *жаны жай алды, жаны жай тапты, жан таслим болду, тилеги кабыл болду, түбөлүк уйкуга кетти ж.б.*

3. Өлүмдү тирүүлүктүн бүтүшү, өлүүнүн токтолушу катары түшүнүү: *үзүлүп кетти, демин токтотту, дини бүттү, тили буулду ж.б.*

4. Адамды кандайдыр бир кудурет-күчтүн, кудайдын пендеси катары кароо: *ээсине тапшыруу, жерге бердик ж.б.*

5. Өлүмдү тирүүлүктүн бүтүшү, жоготуу, кайрылып келбөө катары түшүнүү: *күнү бүттү, ичер суусу түгөндү, чырагы өчтү, сапары кабыл болду, ырыскысы түгөндү, кайтпас сапарга кетти ж.б.*

Өлүккө байланыштуу ырымдар, негизинен, эки сезимди ичине камтыйт: коркунуч менен урмат-сый. Бул эки жактуу сезим өлгөн кишиге байланыштуу бир топ үрп-адаттарды жараткан.

Өлгөн кишиге көрсөтүлгөн урмат-сый жана кыйбастык сезимдердин натыйжасында төмөндөгүдөй ырымдар жасалат:

Кыргыздарда адам өлөрдүн алдында керээзин айтат, чогулган туугандарынан ыраазычылык, кечирим алат, кечирет. Жаны чыга турган адамдын бутун кыбыланы каратат. Кулагына келме айтып угузуп турат же курандан Ясин сүрөөсүн окуп турат. Жанын үзгөндөн кийин, денесин түздөп, кийимдерин чечип, оозу ачылып калбаш үчүн ээгин байлайт. Эки бутунун бармактарын бириктирип байлап коет.

Адамдын жаны чыкканда майрам сууга алышат. Үч күн өткүчө маркумду жоктоп, өкүрүп, кошок кошуп турушат. Бул каада өлүктү жоктоп жаңы адамдар келген сайын кайталана берет. Өлүк жаткан үйгө ыраматылыктын кийимдерин илип коюшат. Кыргызда өлүктү үч күн кармашат. Ал топурак салуу адаты менен байланыштуу. Өлүк ээси бул кайгылуу кабарды бардык жакындарына жеткирүүгө милдеттүү. Кабар жетпей калгандар таарынышат. Адам өлгөндөн кийин эки күн өткөндө ага арналып мал (жылкы) союлат. Муну кара ашына союлган кара деп коюшат. Сөөктү сууга алып үч киши жуунтуп, тазалантат. Бир киши суу куят, эки киши жуунтат. Бул ырым-жырымга куда-сөөк, туугандар катышат. Андан соң молдо ыраматылыктын кепинин бычат.

Кепин эркек кишиге өзүнчө, аял затына өзүнчө бөлүнөт. Эркек кишиники- бир көйнөк, эки шейшеп. Аял кишиники - бир көйнөк, эки шейшеп, бир жоолук жана хырфа - төштөн тизеге чейин орогон шейшеп менен кепиндейт, муну да *жайына алды* деп тергейт.

Кепиндеп бүткөн соң табытка салынат. Табыттын үстүн жабуу менен жаап, босогодон башы менен алып чыгат. Тигиндейрээк көтөрүп барып, таза жерге же шырдактын үстүнө кыбыланы каратып сөөктү коюшат. Ал жерден *маиттин* аласа- бересеси үч жолу суралып такталат. Даараттуулар жаназага турушат.

Жаназа бүткөн соң, табытты төрт жигит ийиндеп көтөрүп жөнөп беришет, кетип баратып анын ордуна бирөө тура калып, орун алмашып турушат. Кабырдын башына барганча суракты периштелер жүргүзөт деп, маитти кыйнабай түбөлүк жатар жери не тез жеткирүү зарыл. Кээ бир убакта унаа менен да кабырга жеткирет. Жеткенде көрдүн ичине жакындарынан эки киши кирип, Бисмилла рахман рахим деп эки ирет кайталап, сөөктү буту менен көргө киргизип казнактан нары тартып, маитти лахатка (жаткан жери) жаткырат. Башын, бутун кыбыла тарапты каратып, бетин ачып коет. Бетин ачканы суракта жооп берип жатканда жүзү ачык болуп турсун деген мааниде жасалган. Эл топо салат. Салынган топону маркумдун сол жак ыптасына үйөт. Бул топо салуу ырымы ошол жакындары салган топо маитке кубат берип турсун деген мааниде болгон. Андан соң казнактын оозун чийки 40 кыш менен бүтөгөн. Мурда чым менен бүтөлчү экен. Топуракты тартып, кетмен күрөк менен толтурушат. Маркумга багышталып бир узун сүрөө, эки кыска сүрөө эки жолу окулат. Бирөө маитке багышталат, экинчиси жалпы арбактарга багышталып окулат. Жашырып бүткөн соң маиттин

эеси үч жолу, маит кандай адам эле? - деп сурайт. Тааныган-билгендер жакшы адам эле деп жооп берет. Өлүк көмүү ошону менен бүтөт. Өлүк ээси чогулгандарга кайрылып, үйгө барып куран окуп кетиңиздер - дейт. Мурда жети кетмен кырк кадам болгон, ага азыр шарият тыюу салган.

Эркектер кабырдан келе жатканда өкүрүп келет, аялдар кошок кошуп үн чыгарат. Тамак тартылып маркумга арналып куран окулат, жыртыш таратылат. Жыртыш таратканынын себеби бардыгы жалпы куран окусун деген мааниде. Өлүк коюу ырым-жырымга өлгөн адамдын кийимин аны жуугандарга жана жакындарына таратуу болуп саналат. Кийим алгандар ал кийимди жана боз үйгө жабылган жабууну, тартылган көшөгөнү үч түнү сыртка жаят. Бул «ай көрсүн» деп аталат. Ишенич боюнча, ай көрсө, ар кандай жаманчылыктан тазарат. Сөөк жуулган чүпөрөктү таза, бекем жерге катып коет.

Ал эми сөөк чыккан үйгө чай ичирүү салты бар. Дастарконун алып барып куран окутуп турушат. Адамдын жаны чыккандан үч күн өткөндөн кийин, үчүлүгү өткөрүлөт. Жети күн өткөн соң, жетилиги өткөрүлөт, мал союлуп, куран окулат. Кырк күн өткөн соң үн чыгарылып, мал союлат. Куран окулат. Берилген тамак- аш маркумга арналат. Бул ырым-жырым боюнча, ал адам тиги дүйнөдө тамак -ашка муктаж деген мааниде.

Аза күтүп ашына чейин кара кийип отурат. Ашы бир жыл өткөн соң берилет. Мал союлуп, тамак берилип куран окутулат. Ашын берген соң аза күткөн аялдын төркүндөрү келип, ээгин байлап, карасын чечишет. Карасын алгандан кийин, ал аял эшикке чыгып, барчу жерине барууга же турмушка чыгууга болот. Мурунку убакта аза күткөн аялды кыл арканга отургузуп, белин кайыш менен бек бууп, тамакты аз берип, кар жиликти колуна карматып бетин кан чыккыча тыттырган экен.

Адам баласы *маит* жаткан жерди да тергеп айтышкан.

Жай, күмбөз – жалпы жонунан айтылат. *Мүрзө (мурда)* деген фарс тилинен кирген. *Кабыр-(гар)* араб тилинен кирген үңкүр бөлүнгөн жай дегенди түшүндүрөт. *Казнак-оозу, Лахат же чара* – жаткан жери.

Кыргыздар маркумду көмдүк деп эч качан айткан эмес, аны да тергеген. Мисалы: *топо салдык, коюп келдик, жашырдык, жерге бердик, жайына койдук.*

Жакынынан ажыраган адамга бардыгы кайрат айтышат.

Мисалы: *Кайраттуу бол* - душман көзүнө өзүңдүн алсыздыгыңды көрсөтпө деген мааниде. *Белиңди бек буу* - бул башына оорчулук келди деген мааниде. *Сабыр кыл* - деп сабырдуулукка чакырат. *Балдарыңа баш-көз бол. Сен минтсең, булар кантет. Аталарыбыз, энелерибиз өткөн, боору бүтүн адам жок, кайрат кылгыла. Арты кайрылуу болсун. Калган өмүр жашын балдарына берсин. Ыйманы саламат болсун. Буйрукка айла жок. Курандан башка айла жок* деп кайрат айткан.

Жыйынтыктап айтканда, адам баласы кандай гана өмүр сүрбөсүн, баары бир өлүмдөн кутула албайт. Кырсык, өзгөчө өлүм дайыма коркунучту жаратат, ал эми өлүм адамдар үчүн ар дайым табышмак коркунуч бойдон кала берери шексиз. Бул болсо тыюунун жаралышынын психологиялык себебин түзөт. Андыктан башка элдер сыяктуу эле, кыргыз эли да «өлдү» деген сөздү тике айтуудан заарканып коркуп, муну тике айтып койсок, өлүмдү, кырсыкты чакырып жүрбөсүн деп чочулашып, ал сөздү тергеп айтууга мажбур болушкан, кийин буга бирөөнүн көңүлүн оорутуп албоо үчүн жумшартып айтуу далалаты (эвфемизм) да кошулган. Демек, «өлдү» сөзүнүн тергелишинин түбү барып тыюу салууга (табуга) да, ошондой эле жумшартып сылык айтууга да (эвфемизмге) да такалат. Бул-бир. Экинчиден, кыргыз тилинде «өлдү» деген гана сөз эмес, дегеле өлүмгө байланыштуу түшүнүктөрдүн дээрлик баары (өлүм, өлүк, көр, көмүү, өкүрүү ж.б.) тергөөгө учураган, муну менен катар көңүл айтууларда да эвфемизмдин элементтери дана байкалып турат. Үчүнчүдөн, кыргыз эли өлүмдү ар кандай (кандайдыр бир башка дүйнөгө кетүү; тирүүлүктүн бүтүшү, жоготуу ж.б.) кабыл алышкан, тергөөлөр да дал ушул бөтөн-чөлүктү чагылдырып турат.

Адабияттар:

1. Ахмет Гүнгөр. Кыргыз жана түрк тилдеринде ооруга байланыштуу табу - тергөө сөздөрү: КДА. - Б., 2006
2. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. - Б., 1998.
3. Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүк. ЛЭС. - М., 1990.
4. Фрээр Дж.Дж. Фольклор в ветхом завете. - М., 1985.
5. Усубалиев Б.Ш Табу жөнүндө сөз «Мугалимдер газетасы», 1977-ж.

Рецензент: к.филол.н. Осмонова Н.